

Kosztá István

A HÁBORÚZÓ BALKÁN ÉS ROMÁNIA

WAR ON THE BALKAN AND ROMANIA

Abstract

The Romanian Prime Minister, Dimitrie Sturdza cited the opening speech of Carol I in the Romanian parliament on 15/28 November 1885 when he stated that Romania followed the events in Transdanubia with proper placidity and attention. According to him, they did not want to intervene in a conflict where the powers of the Treaty of Berlin should have had the final word. However, they had realized that some conditions were to disturb general and necessary peace. This message might be mysterious for contemporary readers, but, in fact, the Romanian government refused reservedly the Serbian Kingdom that sought political partners against Bulgarian intrusion. The reason for this conflict was the fact that the Bulgarians—ignoring the Treaty of Berlin—had invaded East-Rumelia that was under Turkish control and annexed it. Alexander of Battenberg, the prince of Bulgaria had just disengaged his country from Russian protectorate, while Serbia was encouraged and relieved by the Monarchy after the defeat of Slivnitsa. The status quo that had been so fastidiously guarded by the powers interested in the Balkan was upset. As a consequence of the decline of the Ottoman Empire, the Balkan was left without consistent control, and powers, such as the Austro-Hungarian Monarchy and Russia tried to pursue their interests on the ‘unattended’ territory. The Monarchy tried every option: conciliation, alliance, wangling, division and diplomacy with Germany or sometimes opposed to it. However, the Austro-Hungarian statesmen

believed that they would have been more successful with arms. Because of the interventions of Berlin, the Monarchy restrained. The careless endeavours distracted the Monarchy's attention, so they did not realize that the scales were tipped in favour of its enemies. Bucharest could not be ignored and since 1903 it had been an open secret that Romania was interested in the events in Macedonia. It was also overlooked that the acquisition of South Dobruja was a strategic question for Romania and they intended to reach this goals through independent diplomatic and political actions. The treaty of Bucharest that ended the Balkan Wars and triggered the enthusiastic congratulation of the German emperor was a cold shower. My analysis is based on archival research and on a wide selection of historic literature; moreover, it considers the notions of Gábor Demeter. With a special regard to the place and role of Romania in this conflict I try to unravel the diplomatic relations at the time of the Balkan Wars which drifted the Monarchy inevitably into the war.

KEYWORDS: congress of Berlin, Dobruja, Romanians in Macedonia, brothers' war, Treaty of Bucharest, István Tisza

I. Carolnak a parlamentet 1885. november 15/28-án megnyitó trónbeszédét idézve Dimitrie Sturdza román kormányfő emlékeztet arra, hogy Románia kellő „nyugalommal és igen figyelmesen követte a Dunántúlon egymást követő eseményeket. A dolgok természete szerint nem avatkoztunk be egy olyan konfliktusba, amelyben a berlini egyezményt aláíró hatalmaké lett volna a döntő szó. Mindazonáltal sajnálattal tapasztaltuk, hogy némely körülmény az általános és igen szükséges békét megzavarni látszik.” A mai olvasó számára sejtelmes üzenet a román kormánynak a bolgár tolokodásra partnert kereső szerb királyság rákérdezésére adott, tartózkodón elutasító válasza volt. A konfliktus: a bolgárok a berlini egyezményre fittyet hányva, bementek a török fennhatóságú Kelet-Ruméliába és elcsatolták. A helyzet: Battenberg Sándor bolgár fejedelem éppen kifordult az orosz protektorátus alól, Szerbiát a monarchia egyértelműen bátorította és a szlivnicai (Slivnitsa, Sliwnica) katonai vereség után kimentette. Borult a *status quo*, amire oly kényesek voltak a Balkánon pozíciót kereső törekvések. Az Oszmán Birodalom elbizonytalanodása okán az egymást követő években szilárd felügyelet nélkül hagyott (maradt), *gazdátlan* Balkánon mi is ezt tettük az ugyanoda tolakodó Oroszország (és mindenki) ellenében. Válogatás nélküli eszközökkel: nagyhatalmi „egyeztetéssel”, de német hátszéllel, olykor az ellenében is; barátkozva, ügyeskedve, megosztva, vagyis

diplomáciázva. Úgy ítéltük meg a némelykor, hogy fegyverrel több esélyünk lenne. Berlieni beszólásra minden alkalommal visszafogtunk. (IONESCU 90–92.) Okatlan igyekezetünkben *nem vettük észre*, hogy nem javunkra borult az egyensúly és szinte minden helyzetben kikerülhetetlenné válik Bukarest, pedig 1903 óta nyílt titok volt, hogy Románia *érintett fél* a macedóniai történetekben. *Azt sem*, hogy Dél-Dobruzsza megszerzése stratégiai kérdés számára s céljai elérését *különjáró* diplomáciai és politikai cselekvéssel kívánja elérni. A német császár lelkes gratulációját kiváltó, balkáni háborúkat követő *bukaresti béke* volt a kijózanító közzuhany. Dolgozatom levéltári kutatásaimra építve, és a nagyon bő irodalomból Demeter Gábor elemzéseire külön is figyelve, a balkáni háborús idők diplomáciai műhelyeiben próbál meg eligazodni különösképpen Románia helyéről és szerepéről ebben a történetben, amely feltartóztatlanul a Nagy Háborúba sodort bennünket.

A BALKÁNI KÜZDŐTÉR

Románia „nagypolitikai esélyeit” az 1877-ben megindított orosz–török háború pörgette fel. A román csapatok besegítése az orosz oldalon a plewnai erődök bevételénél eldöntötte a kellemetlen helyzetbe került oroszok javára a háborút, amelybe a végére beszálltak a török uralom ellen korábban lázadó bolgár, szerb és montenegrói *szabadcsapatok* is. A január 19-én megkötött fegyverszünet után a békemegállapodást 1878. február 19-én az Isztambul melletti San Stefanóban (mai nevén Yeşilköy) írták alá. Romániát nem hívták meg San Stefanóba.

A San Stefano-i béke átszabta a balkáni határokat: Románia és Szerbia független állammá válhatott, Bulgária autonómiát kapott, de még a Török Birodalom felügyelete alatt. Mindenki részvételét területekkel honorálták. Az oroszok „meggyőzték” Romániát, hogy jó csere Budzsák (a tulajdonképpeni Besszarábia, lényegében a ma Ukrajnához tartozó Gagauz autonóm terület) átengedése Dobruzsza ellenében. A San Stefano-i béke határozványai viszont valahogy mindenki érdekeit sértették.

A Monarchia sértve érezte magát, mert a berlieni, előzetes *háromcsászári*¹ egyeztetésen készült, majd nagyhatalmi körben véleményeztetett memorandum

¹ I. Vilmos német, Ferenc József osztrák császár és II. Sándor orosz cár egyeztetése, amely 1881. június 18-án, Berlinben ligára váltott, és a „három császár szövetsége” néven tudunk róla.

után az illetékes *kétcsászári, reichstadti találkozó* beszélgetéseiből semmi nem valósult meg. Anglia azért sértődött meg, hogy – bár a békeszöveg egyik sarkalatos tétele volt a szabad hajóút a szorosokban –, Oroszország túl közel került Konsztantinápolyhoz és így a szorosokhoz. Így aztán az történt, hogy Bismarck, aki ez esetben semleges fél volt (pontosabban kivárt, és leintette a kétoldalú kakaskodást) az újabb háborús helyzet kialakulása után, 1878. június 13-ra Berlinbe hívta össze a kollégákat,² és ott az egy hónapig tartó tárgyalások végére átrendezték a Balkán ügyeit.

A hatalmak elismerték Románia, Szerbia és Montenegró függetlenségét, és biztosították a Duna hajózási szabadságát. Románia birtokában maradt a San Stefanóban az oroszok által cserére ajánlott Dobrudzsának, a Duna deltájának és a Kígyók-szigetének. Viszont arra kötelezték, hogy honosítsa a területén megtelepedett bevándorlókat, egészen pontosan a zsidókat, akik idegen állampolgárként addig letelepedési engedélyt sem kaptak.

Románia dolgában a berlini szerződés 44. cikkelye a gordiuszi csomó, mint-hogy abban szabják meg az egyesült fejedelemségek függetlensége elismerésének feltételeit. Brunswik (BRUNSWIK 147–157.) a 44. cikkely kommentárjában elmondja, hogy a rezidensek jogai rendezésének a kikötése elsősorban a fejedelemség területén, illetve a csereterületen (Dobrudzsában) élő moszlimok „befogadását” kívánta rendezni. A szerbiai helyzethez hasonlóan. A kongresszus általános vitája során derült ki, hogy Moldvában és Besszarábiában igen nagy számban élők, nem moldovai polgár zsidó népesség telepedett le, akinek jogait lényegében külső hatalom, leginkább a Monarchia garantálja. A román liberális alkotmányban jogaik rendezésére nincs paragrafus. Németország külön feltételeként szabta meg az önállóság elismerésének, hogy a román állam vásárolja ki a Strousberg³ német vasútépítő társaság részvényeit.

Románia „az orosz ügy rendezése után”, 1878 júliusában hivatalosan elfogadta a berlini döntést. A politikum nem lelkesedett a meggyőződése szerint önkényes

² A Monarchiát id. Andrássy Gyula, a Monarchia közös külügyminisztere, Károlyi Alajos, a Monarchia berlini követe és Heinrich von Haymerle, a Monarchia római követe, Romániát Ion C. Brătianu miniszterelnök (az egyetlen ilyen rangú résztvevő) és Mihail Kogălniceanu külügyminiszter képviselte.

³ A Strousberg-ügyet (Bleichroder és Hansemann német bankcsoport) csak alkotmánymódosítással lehet lezárni. A román parlament egy 1880. január 27-én elfogadott külön törvénnyel („*Legea pentru cesiunea căilor ferate ale societății acționarilor către statul român*”) kötelezte magát arra, hogy a 44 éves futamidőre befektetett 237 500 000 lej törzstőkéjét annak közel háromszorosával, 713 345 150 lejrel kiváltja. Április 1-jén elszámolták és átvették a német befektetőktől a vasutat.

„területcseréért”, és minden eszközzel tiltakozott az eljárás miatt. A király 36 évvel később, egy közlékeny pillanatában elmesélte miniszterelnökének, hogy 1878-ban átadott egy feljegyzést I. C. Brătianu akkori kormányfőnek, amelyben arra kérte, hogy egyezzen meg Oroszországgal 150 millió frank kompenzáció fejében, és Bulgáriától kérje a Várna–Ruszcuk–Sanula határvonalat. Meg is kapta volna, csak hogy az angol megbízott, White bevitte őt az alagútba azzal a mesével, hogy Ausztria betart majd Oroszországnak, és akkor megtarthatja Besszarábiát is. Ezt a változatot támogatja majd Anglia is. C. A. Rosetti attól félt, hogy ha valamit kapunk a Duna túloldalán (Dobrudsza), akkor az osztrákok elvihetik Olténiát. A spekulációk fölött döntött a berlini kongresszus. Carp külügyminiszter szerint a White-történet mese, a király utólag találta ki, hogy fedezze a Berlinben kapott pofont. (CRISTESCU 14–15.)

A határkiigazítás nem volt a leggördülékenyebb, 1879 januárjában román csapatok elfoglalták Dél-Dobrudsza⁴ és Bulgária határán a végül Bulgáriának ítélt Szilisztra határváros fölötti dombokon álló erődítményeket. A türelmetlen tolokodást az orosz diplomácia tiltakozására a berlini bírák sem fogadták lelkesedéssel, sőt, emlékeztették a román kormányt arra, hogy tartozik még az alkotmánymódosítással⁵, illetve a német pénzen épült vasút kivásárlásával. December végén rendeződnek a diplomáciai kapcsolatok Románia és a Porta között is. 1880 tavaszán végül majdnem minden rendeződött, Berlinben, Párizsban és Londonban pár nappal korábban, Görögországban és Hollandiában február végén befogadták a szuverén európai közösségbe Romániát. Maradt családon belül a trónutódlás protokolluma, amit a még királyi hercegi család nyári, németországi útján rendezett, és I. Vilmos császár a Hohenzollern család feje szentesített.

Igen fontos dokumentumnak vélem Románia így kialakult pozíciójának további betájolásában, illetve további cselekedeteinek az értelmezésére I. Vilmos március 5-re keltezett, „unokatestvérének és hű barátjának” küldött üdvözlő levelét, amit Paul Lindenberg a királyról írt monográfiájából fordítok ide minden egyéb kommentár nélkül:

„Drága unokaöcsém! Íme, megvalósult az, amire régóta, s olyannyira vágytunk! Kemény és kitartó harc volt az ára annak a lehetőségnek, hogy a magad

⁴ A román csapatok november 26-án fejezték be dobrudzsai bevonulásukat.

⁵ Június 3-án a parlament módosította az alkotmány 7. cikkelyét a honosítás dolgában: „a vallási hovatartozás nem lehet akadály a polgári jogok gyakorlásában, bárki idegen megszerezheti a román állampolgárságot, egyéni kérelmezéssel.”

uraként láthassalak megállni! Teljesüljön a mondás, hogy: »Lassan, de biztosan!« Mindig rokonszenves voltál és maradtál nekem Hohenzollernként is, meg emberként is, de ahol sokan, a maguk választotta úton ugyanazon célkitűzéssel tülekednek, ott időre és áldozatokra is szükség van, míg végre mindenkit ki tudsz elégíteni. Ezért kellett nekem is halogatni és kívárni, hogy végre, az egész világ előtt elismerhesselek! – Isten áldja meg önálló (szuverén) uralkodásod, téged, a királynét és országodat! Unokatestvéd és hűséges barátod, Vilmos.» (LINDBERG 2006.)

Az, 1881 decembere óta királyi Románia önálló diplomáciázásba kezdett a Balkánon, különjárásra tervezett a Monarchia és Oroszország között egyensúlyozva. Így könnyebb volt eligazodnia. Geostratégiai helyzete, nyersanyagforrásai (leginkább kőolaj és fa), gabonája, építkező lendülete (a konstancai kikötő és az oda vezető vasút, általában a vasúthálózat kiépítése) igen nagy lehetőséget jelentett az egymással olykor vetélkedő nagyhatalmi családi vállalkozásoknak. Az árnyékban tudta a Német Császárság – pár árnyalattal ugyan módosulóban lévő – támogatását, amelynek, ha nem túlzás, csendestársa volt és lesz is törökországi berendezkedésében és egy ideig a háború alatt.

Nem viszem mélyebbre e témában az olvasót. Nem írásom tárgya, de egy fontos epizód abban a könyörtelen és eszközökben nem válogató versengésben, ami a térségben (a Balkánon és Európa keleti felén) a Török Birodalom behelyettesítésére végül a háborúhoz vezetett.

Természetesen mindenki, miképpen Románia, több, kevesebb sikerrel a maga útját járta!

MACEDÓNIA, A SZABAD PRÉDA

A disputa tárgya a Török Birodalom belső átrendezését elindító mozgalom bölcsője – ha alkalmas itt ez a meghatározás –, a Macedónia néven meghatározott területek voltak. Azért körülményeskedem Macedóniával, mert ezen a néven soha nem volt egy szuverén államalakulat. Történetünk idejére senki és mindenki földje volt, egyébként a végnapjait élő Török Birodalom három vilajetje, Selanik (Salonica, Thessaloniki, nekünk Szaloniki), Kosovo és Bitola osztozott rajta. A terület geostratégiai helyzete avatta mindenki számára fontossá, ahogy Barbara Jelavich

fogalmazott: „*A félsziget szíve volt a Vardar és a Struma völgyével, és Konstantinápoly után a második jelentős kikötővel, Szalonikival*”. (JELAVICH 1983.)

A „gyűjtőcsóvával” a bolgárok indultak el. 1911 őszén járunk, az olasz hadüzenet hónapjában. Gesov⁶ bolgár miniszterelnök megkereste kormánya Szófiában szabadságoló római követét, Dimitar Rizovot, aki mellesleg ez időben a legavatottabb ismerője volt Macedóniának,⁷ azzal a kéréssel, hogy melegítsék fel, fogalmazzák át az 1904. április 25-én aláírt bolgár–szerb megállapodást,⁸ amit Rizov belgrádi követ korábban diplomáciázott ki (GUËCHOFF 13.)⁹ és hozzon össze számára egy négyszemközti beszélgetést Milovanović¹⁰ szerb kormányfővel, külügyminiszterrel. Az olasz–török háború híre a franciaországi Vichy-ben érte utol Gesovot, ahová a szeptember végi (politikai csoportosulása által megnyert) bolgár választások után¹¹ utazott el. Otthonról azt telefonáltál neki, hogy igen fontos sürgősen visszatérni, de útközben ne felejtse el Párizsban és Bécsben megfigyelni a hangulatot.

Két kérdésére kért választ a francia külügyminisztertől¹² Párizsban és von Aehrenthal osztrák–magyar külügyminisztertől Bécsben.¹³

„I. A háború kizáróan török–görög, vagyis helyi konfliktus marad és hamarosan véget is ér?”

⁶ Gesov, Ivan Evstratiev (1849. február 20. – 1924. március 11.) bolgár politikus, 1911. március 29. és 1913. május 30. között volt Bulgária miniszterelnöke.

⁷ Rizov, vagy Rizoff, Dimitar Hrisztov (Bitola, 1862–1918) bolgár újságíró és diplomata. Történetünk idején (1908–1915 között) Bulgária meghatalmazott római követe.

⁸ A különben is inkább általánosságokat tartalmazó védszerződésnek nem volt gyakorlati eredménye, mert az aláírása után azonnal kibeszélte egy szerb hivatalnok, aki félállásban tudósította a bécsi *Neue Freie Presse* napilapot. A bolgárok függetlenségi nyilatkozata után (1908) a szerbek okafogyottnak minősítették a megállapodást.

⁹ Adataim, ahogyan egy angol mondaná: stright from the horse’s mouth; vagyis első kézből származó forrása Gesov francia nyelvű emlékirata.

¹⁰ Dr. Milovan Đ. Milovanović (1863. február 17. – 1912. június 18.) szerb diplomata, író, alkotmányjogász. 1911. július 8. és 1912. július 1. között Szerbia miniszterelnöke.

¹¹ Az általános választásokat 1911. szeptember 17. és 20. között rendezték meg.

¹² Justin Germain Casimir de Selves (Toulouse, 1848. július 19. – Párizs, 1934. január 12.) francia politikus. 1911. január 27-től 1912. január 9-ig Franciaország külügyminisztere.

¹³ A bolgár miniszterelnököt 1911. október 4-én, szerdán du. fél 3-kor fogadta Selves a Quay d’Orsey rakparti hivatalában, von Aehrenthal külügyérünk pedig ugyanazon a héten, szombaton du. 3-kor.

2. *Nem zavar-e majd be a török oldal, ahol a fanatizmus most reneszánszát éli, valamiféle sovén indíttatású felkelés az ifjútörökök ellen; vagyis nem köszön-e vissza az 1909. áprilisi ellenforradalom?”* (GUÉCHOFF 16.)

Első kérdésére a francia és az osztrák válasz is igenlő. Láttuk korábban, hogy az olasz diplomácia, pestiesen szólva előbb levajazta a dolgot a szövetségbeli kollégáknál (Potsdamban nem érdekelt senkit), majd Péterváron, Londonban és Párizsban. Monsieur de Selves huncutul megjegyezte, hogy hite szerint „*l’Italie consentira à payer une indemnité pour la Tripolitaine*”, vagyis az olaszok abba is beleegyeznének, ha valamit fizetni kellene Tripolitániáért a törököknek. (Guéchoff 16.) Von Aehrenthal a jelzett szombaton még nem ismerte Hilmi pasa nyilatkozatát a kitartásról.

„Amikor én erről tájékoztattam – írja Gesov –, von Aehrenthal visszakérdéztett: »Hol akarnak ők háborúzni? A szárazföldön, a tengeren? Kilátástalan, bízom benne, hogy békét kötnek.« Nem tudott a terület kiváltásáról és a líbiai területek fölötti szuverenitásról.» (GUÉCHOFF 17.)

Gesov második kérdésére de Selves válaszában volt némi aggodalom, Aehrenthal semmilyen veszélyt nem látott ki a fejleményekből. Úgy gondolta, hogy az ifjútörök az egyetlen szervezett társaság a birodalomban, és elég erős ahhoz, hogy akarátát átvigye. Egyébről is szó esett természetesen, amiből a bolgár kormányfő azt a következtetést vont le, hogy a francia diplomácia nem a bolgárokat, hanem a törököket tartja rendbontónak a Balkánon, a Monarchia meg mintha szimpatizálna egy esetleges bolgár kezdeményezéssel. Bármilyen mozgolódással – teszem én hozzá –, amely a szerbeket elbizonytalanítaná. Sejtése sem volt von Aehrenthalnak arról, hogy Gesov – az igen diplomatikus válaszok birtokában – még Bécsben találkozott a Belgrádon át oda korábban felutazott Rizovval, aki tájékoztatta arról, hogy megbeszélte Milovanović szerb kormányfővel a *tête à tête* találkozót. Az események ettől fogva felgyorsultak.

HÁBORÚ A BALKÁNON

1912. szeptember végére összeállt tehát külön-külön alkuval az a megállapodásokkor (szövetségek, titkos záradékok és mindenik mögé katonai egyezmények

(DABIJA 162–163.), amit nem a leghabzótabban *Balkán-szövetségnek* nevezünk. Az a közös a szláv megállapodásokban, hogy a vitás kérdésekben az orosz cáratyuskát fogadják el döntnöknek. Választott ellenségük kinek-kinek más, vagy kinek-kinek másképpen ugyanaz. A Magas Porta a főellenség, de a bolgárok szemük sarkából figyelnek a görögökre, a szerbekben sem bíznak igazán. A románoktól félnek, mert azok ugyan biztatóan semlegesek, de nem mulasztanak el egyetlen alkalmat sem arra, hogy emlékeztessenek mindenkit, akit az illet, hogy a status quo megváltozása, vagy megváltoztatása de jure tárgyalóasztalhoz hívja a feleket. Ahogy Richard Hall összegez:

„Sebtében, egyéni érdekből összehozott, tökéletlen és törékeny diplomáciai eszköz. Bulgáriának van félre nem érthető, írott szövetsége Görögországgal, Montenegróval és Szerbiával. Szerbiának is írott szerződése van Montenegróval. A görög–szerb és a görög–montenegrói csak szóbeli egyezkedések, amit bajosan lehet alkalmazni.” (HALL 13.)

Tény, hogy a csoportból senki nem tartotta be a háborús helyzetre írt kottát. A montenegróiak voltak a legtürelmetlenebbek. Ők már augusztusban bosszantották a déli határon álló török őrseget, október 8-án szó szerint nekivágtak és bevonultak a szandzsákba és a déli, határ közeli albán területekre. A többiek módszerezen rákészültek. A bolgárok és társaik szeptember 30-án mozgósítottak, egy nappal később elrendelik a mozgósítást a törökök is. A bolgár nemzetgyűlés október 5-én megszavazta a Gesov-kormányának a kért 80 millió leva hitelt, és elnapolja határidő nélkül a következő ülését.

Hogy teljesen összezavarjam a balkáni történetben tájékozódó olvasómat, összefoglalom Romanovszkij szófiai orosz attasé és kollégája, Dabija¹⁴ őrnagy október 10-i magánbeszélgetésének lényegét. Az orosz ezredes kiszivároztatja a diplomáciai postával érkezett tájékoztatót, hogy a Monarchia és Oroszország október 8-án, a nagyhatalmak megbízásából, közös levélben:

„erélyesen elítél minden olyan cselekvési szándékot, amely a béke megbontásához vezetne. Megígéri, hogy a berlini egyezmény 23. paragrafusá értelmében saját kezébe veszi a török fennhatóság alatt lévő európai területek

¹⁴ Gheorghe Dabija (Iasi, 1872–1943) román tábornok, 1919-ben az északi seregcsoport hadrendjében a 2. román vadászhadosztály parancsnoka.

közigazgatási reformjának megvalósítását, tiszteletben tartva természetesen Ő Császári Felsege, a szultán szuverén jogait és a Török Birodalom területi egységét. Ha mégis kitörne a háború a Török Birodalom és a balkáni államok között, a háború elszámolásakor nem engedik meg az európai török birodalmi területek jogállásának a megmásítását.” (DABIJA 196.)

A francia diplomácia október 4-én kereste meg nagyhatalmi kollégáit békeügyben. A későn tervezett közös nagyhatalmi leintésből csak az említett levélre telt.

„Ez volt a híres status quo-jegyzék, melytől olyan sokat reméltek, s amelyen utóbb olyan könnyű szívvel túltették magukat. A jegyzéket a megbeszélések értelmében az osztrák–magyar és orosz diplomáciai megbízottak nyújtották át a szövetséges kormányok fejeinek (okt. 8.). Ezzel egyidejűleg Konstantinápolyban Pallavicini követ egy újabb reformra ösztönző jegyzéket nyújtott át a portának, mely már előbb bejelentette készségét az 1880-as szabadelvű vilajet-törvény életbe léptetésére. De már ez is későn volt.” (BALANYI 296–297.)

Hosszú és izgalmasan érdekes történet, amelyre hosszú elkalandozás lenne itt részletesen kitérni, bár nagy volt a kísértésem. Közvetlen érintettségünk okán idézem Gesov jegyzeteiből Milovanović „politikai összefoglalóját”. Milovanović elfogadta, hogy Macedónia nagyobbik fele, szavai szerint: „*la part leonine*” (oroszlánrésze) Bulgáriáé lehet, de a felosztás méltányos határainak a kijelölését bízzák az orosz cár közvetítésére:

„Persze ha majd a Török Birodalom felszámolásával egy időben majd Ausztria–Magyarország is szétesik, a megoldás rém egyszerű lesz: Szerbia megkapja Boszniát és Hercegovinát, ahogy majd Románia Erdélyt, és nekünk nem kell azért rettegnünk (félünk), hogy Románia beavatkozik a mi Törökországgal vívott háborúnkba.” (GUÉCHOFF 27.)

A szerződést a tárgyaló delegációk éles vitái után, március 13-án írták alá.¹⁵

¹⁵ A szerződés szövegét közli a *Le Matin* francia napilap az 1913. november 24-i, hétfői számában. Összefoglalóan elemzi a Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* címmel 1914-ben, Washingtonban megjelent 4. füzeté. 44–46.

A ROMÁN IGÉNYEK

A Román Királyság fixa ideája *Dobrudzsa déli határvonalának kiigazítása*. (BRĂTESCU 9.) A történet eleje az a berlini kongresszuson orosz indítványra született döntés, amely a három elcsatolt besszarábiai megye (Cahul, Bolgrad, Ismail) *cseréjébe* a Román Fejedelemséghez csatolta Dobrudzsa török tartomány északi részének kétharmadát. A maradék egyharmad (román ortográfiával két megye: Durostor és Caliacra) az eredendő vita témája a régi/új szomszéd Bulgáriával. Tény, hogy a mindenkori Dobrudzsa természetes, déli földrajzi határa valahol az a vízválasztó dombvonulat, amely Provádia és a Fehér Lom völgyére hajlik. A berlini határvonal egy önkényesen kialakított cikcakk, amely nagyjából a Karaszu völgyét követi és védhetetlen, illetve nem biztosítja a később megépített cernavodai hidat és Konstanca kikötőjét.

A berlini forgatókönyv szerint román–bolgár egyeztetés kérdése, de a bolgárok nem voltak hajlandók asztalhoz ülni. Égett már a kanóc, amikor Szentpétervárról azt üzenték Szófiába, hogy most vagy soha, meg kell nyugtatni a románokat. Sebeko orosz követ dolga volt ezt a román kormánnyal közölni. A *Ruskoe Slovo* lapban olvasta Dabija őrnagy, a szófiai román attasé, hogy

„Romániai semlegessége okán méltó a balkáni államok és a nagyhatalmak feltétel nélküli elismerésére; elhárítja az európai bonyodalmak iránti aggodalmakat, magatartását nyilvánvalóan honorálja majd a békemegállapodás”.

(DABIJA 231.)

A Monarchia és Berlin diplomáciai vezetése ugyanígy gondolta, mi több, folyamatosan tájékoztatta a román királyt (von Aehrenthal és Kiderlen-Wächter személyes jó kapcsolatban voltak I. Carol királlyal).

A francia diplomácia, ha szabad ezt így fogalmazni, mintha csak erre sétálna, a művészbejárón érkezett Bukarestbe tájékozódni. Paul Deschanel, a francia képviselőház elnöke „diszkrét politikai megbízással” (BACALBAŞA IV. 61–62.) jár a román fővárosban április utolsó hetében, a király mégis találkozni óhajtott vele. 29-én fogadta, és örömmel nyugtázta, hogy Millerand hadügyminiszternek eltökélt szándéka ráncba szedni a francia hadsereget. Egy héttel később Párizs főpolgármestere volt Bukarest vendége. Ő azonban nem kapott meghívást az udvarba. A francia diplomácia egyébként sem volt kíváncsiságán túl nagyon érdekelt akkor a romániai tervekben.

Nem volt meglepetés tehát, hogy Berchtold gróf¹⁶ augusztus 24-én személyesen utazott el Bukarestbe, hogy a legudvariasabban kitartásra kérje I. Carol királyt, és kifürkéssze, hogy teljes bizalommal áll-e még a szövetség, és ugyanúgy látja a keleti politikát, ahogyan mi, Bécsből. A román király emlékezete szerint a látogatás célja: „*Miután Fürstenberg jelezte, hogy örömmel ide utazna, barátságom jeléül meghívtam feleségével együtt. Feleségének a szüleit – Károlyi lány – igen jól ismerem berlini éveimből. Berchtold grófot nem ismerem, a császár kívánsága volt, hogy fogadjam. Kérése igen megtisztelő volt.*”

A *Pester Lloyd* 1912. augusztus 25-i, a *Neue Freie Presse* augusztus 25. és 26-i számaiban tudósít a látogatásról, de sem ezekből, sem máshonnan nem derül ki, hogy tárgyyszerűen miről volt szó a kétórás bemutatkozó fogadáson. Berchtold augusztus 13-án aggodalmas levelet írt a nagyhatalmi klub tagjainak, amelyben közös akciót javasol a balkáni forrongás lecsillapítására. Nem volt sikere. Oroszország időszerűtlennek mondta. Mit mondhatott volna, a cári diplomácia volt a szövetségesdi bábája. Berlinből is lehangoló válasz érkezik. Kiderlen-Wächter egy mondata osztrák kollégája kezdeményezéséről 1912. októberre keltezett berlini levelében: „*Mit Berchtold habe ich viel Ärger, weil er adsolut nicht weiß, was er eigentlich will!*” Azaz: Berchtold idegesít, mert egyáltalán nem tudja, hogy mit akar. (KIDERLEN-WÄCHTER 188.)

A pár nappal korábban bukaresti állomáshelyére érkező Nyikolaj Nyikolajevics Sebeko orosz meghatalmazott követ, a jó hangulatban lévő I. Carol királytól értesült az osztrák–magyar követ készülődéséről:

„*A király első találkozásunk alkalmával utalt Berchtold sinaiai látogatására. Nehezményezte az orosz sajtó elmarasztaló kommentárjait, és elmondta, hogy a látogatás egyetlen rezonja az volt, hogy meg akarta ismerni személyesen az új osztrák külügyminisztert. Elődjei – Gólurowski, Aehrenthal, a német Kiderlen-Wächter – szolgáltak Bukarestben, személyesen ismerte őket. Berchtoldnak nem volt különleges megbízatása, jött és ment, nem jelent semmilyen változást a két ország kapcsolatában. A király szavait a kormány külügyminisztere is megerősítette.*” (SCHEBEKO 137.)

Érdeemes átolvasni az orosz diplomata feljegyzéseit a román belpolitikai helyzetről, mert néhány érdekes adalékot találunk benne a történesek további alakulására:

16 Leopold von Berchtold osztrák-magyar külügyminiszter.

„Augusztus 20-án (1912) fogadott bemutatkozó jelentkezésekre a király a Peleş-kastélyban. Békehangulat van az egész országban. Nem készülnek senki ellen. A kormány fél szemmel Oroszországra, fél szemmel szomszédja, Bulgária mozgására figyel. Ha a Balkánon változnék a status quo, akkor Románia mindenképpen kompenzációkat kér ambícióból, meg területi növekedésére is. Filipescu és Brătianu gondolja ezt másképp, az egyik Erdélyre hajt (a liberális), a másik Besszarábiára (a konzervatívok). A helyzet adta lehetőséget várják, mit sem törődve azzal, hogy szándékaik ellenséges hangulatot váltanak ki a szomszédságban. Már az első napokban megállapíthattam, hogy ellentmondás van a politikai közéletben. A külkapcsolatokat Berlinre és Bécsre figyelve irányítja a király és a kormány (Măiorescu), az ország hangulata pedig teljesen más. A kormányváltás (a nyíltan oroszellenes Carp helyére a mérsékelt Măiorescu lép) azt sugallja, hogy a külkapcsolatokban elmozdult volna Oroszország és az antant felé, de egyre markánsabban a saját útját járja. [...] Az én helyzetem [később – K. I.] igen kényes volt, mert a mi kapcsolataink az osztrákokkal ismét elmérgesedtek, a román közvélemény is szemmel láthatóan egyre ellenségesebb lett a hármas szövetség iránt. A király azonban tántoríthatatlan volt német és osztrák–magyar szövetsége iránti hűségében.” (SCHEBEKO 136–137.)

Carol román király pedig szuverén irányítója országa külpolitikájának. Országga pedig – ahogy többször példáztam már – istenadta stratégiai helyzeténél fogva kikerülhetetlen, másképpen: felértékelődnek diplomáciai kapcsolatai.

A Balkán háború most az aktuális példa.

Az orosz diplomácia – ahogy az a háború közben kiderült – elvesztette befolyását az események alakulására. A Monarchia egyedül maradt balkáni gondjaival, a német szövetséges csak akkor figyelt oda, amikor a bolgárok Lüle-Burgasnál¹⁷ nagy csatát nyertek, mert ezzel a német katonai önérzeten esett csorba, és Konstantinápoly fenyegetettsége nyilvánvalóvá vált. Berlin volt az első, ahonnan a román beavatkozást sürgették. Ettől kezdve, a nagyhatalmi tétovázás okán minden figyelem, a háborúban mindent és semmit sem elért balkániak a titokzatosan türelmes I. Carol királyt választották közvetítőnek, vagy mediátornak, ahogyan ma mondanánk. Hogy a csatáldzsai kudarc után kitudódott Ferdinand bolgár uralkodónak¹⁸

¹⁷ Török nevén Lüleburgaz.

¹⁸ I. Ferdinánd (Bécs, 1861. február 26. – Coburg, 1948. szeptember 10.). Koháry Antónia hercegnő unokája..

miniszterelnökéhez november 20-i levelében küldött kérelme béketárgyalások azonnali megkezdésére (HALL: 69.) a bukaresti királyi palotában több vendégre terítettek.

Titu Maiorescu miniszterelnök-külügyér naplójából olvasom (MAIORESCU 43-49.), hogy már november 17-én, szieszta időben, délután 3-kor Sebeko betoppan hozzá, és tájékoztatja, hogy Danev,¹⁹ a bolgár képviselőház elnöke Bukarestbe készül azonnal, hogy elszámoljon budapesti küldetésével uralkodójának, ahol Ferenc József császár Ferdinánd kérésére fogadta. Másnap Fürstenberg (aki szinte minden napos bejáró) követ érdeklődik a román külügyben, hogy Conrad von Hötzendorf tábornok, aki császáruk és királyunk levelét hozza, indulhat-e Bécsből. Azt a választ kapja, hogy szívesen látott vendég, de halassa el indulását Danev, a bolgár képviselőház elnökének látogatása utánra. 22-én, pénteken Kalinkov bolgár követ délben Gesov nevében elnézést kér Danev késése miatt. Danevet Ferdinánd király hívta be a főhadiszállásra, hogy a fegyverszünet dolgában tanácskozzanak.

Délután Fürstenberg Berchtold levelével jelentkezik kihallgatásra. Berchtold cáfolja a Monarchia szófiai követétől származó pletykát, hogy Ferenc Ferdinánd a Budapesten házaló Danevnek azt mondta volna, hogy a szerbek adriai kikötő-igénye nem lenne *casus belli*, illetve hogy Ferenc Ferdinánd nem sürgette volna a román határ kiegészítési igényeket. Berchtold, aki beszélt erről a trónörökösrel, az ellenkezőjét állítja. Késő délután a király ügyeletes adjutánsa tájékoztatja a miniszterelnököt, hogy Oszmán Nizami pasa,²⁰ aki a török fegyverszüneti delegáció főtárgyalója, vasárnap (november 24.) este Bécsből átutazóban Konstantinápoly felé megáll Bukarestben, és hétfőn 11 órára kihallgatást kért a királytól. Délután 4-kor Maiorescunál tiszteleg Szefa bej követ társaságában, és elmeséli a kihallgatáson történtek lényegét. Idézem saját fordításomban, szó szerint, mert érdekes adalékkal szolgál:

„Oszmán elgondolás az, hogy ne békeszerződést, hanem csak előzetes megállapodást kössenek. Egy lezárt megállapodást Európa körülményesebben tudna módosítani háború nélkül, mert az oroszok azonnal elfogadnák, és akkor mit tegyen Ausztria? Egy előzetes forgatókönyvet könnyebb megírni, kiegészítésképpen pedig Ausztria és Szerbia, illetve Románia és Bulgária külön állapodna meg. Így aztán ezeket a dokumentumokat egy háromnapos

¹⁹ Sztojan Petrov Danev (Sumen, 1858. január 28. – Szófia, 1949. július 30.) bolgár liberális politikus, 1911 és 1913 között a bolgár képviselőház elnöke, később miniszterelnök.

²⁰ Oszmán Nizámi pasa (1856–1939) török diplomata, 1908-tól 1913-ig országa berlini követe.

– Bernben, Hágában vagy Temesváron szervezett – konferencia átírhatná a berlini megállapodást. Megígértem neki, hogy elgondolását támogatni fogom Ghyka révén Szófiában. A török elmondta azt is, hogy Románia okosan tenné, ha mozgósítana, mert Berlinben a német vezérkartól megtudta, hogy Oroszország nincs felkészülve háborúra. A fegyverben álló Románia részben könnyedén elégtételt kaphatna a bolgároktól, és segíthetne Törökországnak, amely a macedóniai és albániai kivonulása után az anatóliai gyökerekre építve sokkal erősebb lesz. Azt válaszoltam, hogy még át kell ezt gondolni az orosz pánszlávizmus összefüggésében.”

A beszélgetés alapján készült levelet – aznap este egyeztette a királlyal és Take Ionescu belügyminiszterrel – csak másnap küldte el Ghykának Szófiába. (MAIORESCU 46.)

CONRAD VON HÖTZENDORF BUKARESTBEN

Fürstenberg tájékoztatása alapján Maiorescu 28-án jelenti a királynak Conrad von Hötzenndorf tábornok másnapi érkezését. Ferenc Ferdinánd trónörökös kezdeményezésére kapta november közepén a romániai *missziós* megbízást. November 17-én kora délelőtt Budapestről Bécsbe érkező Berchtold gróf külügyminiszter várta eligazításra. Berchtold előjáróban tájékoztatta Danev bolgár házelnökkel (Budapesten) egy héttel korábban folytatott beszélgetéséről, amelyben kérte, hogy „*ösztönözzük Romániát, hogy beszélje rá Törökországot egy előzetes békekötésre*”. A *kérés* ellentételeként a béketárgyaláson a Monarchia képviselni fogja Románia érdekeit. Ez volt a *misszió*, amire Berchtoldtól *szóbeli és írásbeli megbízást* kapott. Egyeztetnie kellett a szövetség megújításáról is, és kérje meg a királyt, hogy Románia továbbra is *pari passu* legyen a szövetségben. Tájékoztódnia kellett katonai ügyeinkben, illetve egyértelműsíteni kellett katonai magatartásunkat Romániával szemben, és próbáljon meg a németekkel analóg katonai együttműködési egyezményt felépíteni. Ha lehet, utóbbit írásban is rögzíteni. Kívánság, hogy *adott esetben* Románia katonailag is segítse Bulgáriát.

Bécsbe visszatérve hosszú jelentésben számol be a beszélgetéseiről a császárnak, amit aztán közöl emlékirata (CONRAD 351–372.) *romániai missziójáról* írt fejezetében. Egy összegzés, a témába vágó részlet az emlékiratból:

„Meggyőződése – írja jelentésében Conrad –, hogy a Monarchiának feltétlenül át kell vinnie ezt a román igényt, vagyis hogy Románia meg kell, hogy kapja ezt a területi kompenzációt, különben a király, aki a román külpolitika döntő tényezője, igen kellemetlen helyzetbe kerülhet országa és népe előtt. Fennáll az a veszély is, hogy a bizonytalanság arra bátorítana némely politikai csoportosulásokat, hogy fontolóra vegyék az orosz ígéreteket, és majd azt róhatnák fel a királynak, hogy a kiváró tétlenség okán üres kézzel kerül ki a balkáni válság adta helyzetből.”

Az már a kormányvacsora után került szóba, a Maiorescu miniszterelnökkel folytatott eszmecsere, hogy Románia nyilvánvalóan eleget tesz szövetségi kötelezettségének, ha a Monarchiát bármi támadás érné. Az érdekes az, hogy Maiorescu mondatából Conrad arra a sejtésre jut, hogy „ha a Monarchia lenne a kezdeményező, akkor Románia nem tartaná indokoltnak a támogatásunkat. Persze Maiorescu nem így fogalmazott, de úgy gondolom, hogy a sorok között elmerengve ezt kikövetkeztethetem”.

A fegyverek egy időre sutba kerültek ugyan, de lényeges kérdések félbe-szerbe hagyva, megoldatlanok maradtak. Drinápoly (Adrianopole, mai nevén Edirne) ostrom alatt áll, Albánia, amely a Monarchia és részben Olaszország nem egyeztetett, de német ráfigyeléssel közös ügye (V. ö. DORNFELDT-SEEWALD 1–21.), a Monarchia ijedségére a csomagban a szerbek óhajtott adriai kikötőjének kérdésével (Durazzonál, máshol?), Kavala²¹ és Szaloniki hovatarozása, egyáltalán a macedóniai területeket elosztó határok. Janinát a görögök, Szkutarit²² a montenegróiak akarták. Ezekkel egyidejűleg a gordiuszihoz méltó csomó egyébként a berlini kongresszus öröksége: a román *stratégiai* területi igények Dobrudzsa déli határában. A fegyverszünetben került a második vonalbeli nagypolitika eszközei közé a követelés tárgya.

Tíz nap állt a felek rendelkezésére helyet találni annak a tárgyalássorozatnak, ahol megkezdhetik átírni az új helyzetre alkalmas, *békés rendezés* forgatókönyvét.

²¹ Görög nevén: Καβάλα. Több írásmódja használatos: Kavála, Kavalla, Cavalla, Cavalle is. Város Görögország kelet-macedóniai tartományában, az azonos nevű öböl partján, Thassos-szigettel szemben.

²² Város (albánul: Shkodër / Shkodra, olaszul: Scutari) a mai Albánia északnyugati részén, a montenegrói határ közelében, az azonos nevű Shkodra kerület székhelye.

MINDEN ÚT BUKARESTBE VEZET

A londoni kudarc után Szófiában is leülnek a román és a bolgár megbízottak a dob-
rudzsai követelésről tárgyalni. A bolgár főtárgyaló továbbra is az időhúzásra játszó
Danev, akit ezúttal a neves sebész, Szarafov doktor asszisztál. Később, már ismét há-
borús időben,²³ Szentpéterváron a nagyok követői próbálták meg formálisan közösen
eljutni a minimum kompromisszumig a román–bolgár területi vitában,²⁴ a tét viszont
sokkal több volt már, mint a két dél-dobrudzsai megye hovatartozása. Helyosztóra
fordult a nagy diplomáciai igyekezet. A balkáni szlávok ügyében gyámságot vállalt
cári diplomácia igen szorult helyzetbe került az újra nekilendült fegyvercsörgésben,
amely elkerülhetetlenül a megszerzett területek fölötti *családi* vitává alakult a végki-
fejtet perspektívája nélkül. (CARNEGIE 46., GUÉCHOFF 170–188., HALL 102.) A cár, bár
később majd felajánlja jószolgálatait az egymással farkasszemet néző bolgár–szerb
és görög területi vita rendezésére a szövetségi szerződésben elfogadott forgatókönyv
szerint,²⁵ 1913 februárjában még jobb alternatívának látta egy kívülálló, de nem ér-
dektelen harmadikat bevonni a rendezésbe. A nem véletlenül Szentpétervárra össze-
hívott, a londonival azonos időben kezdődő követi konferencia lehetett a fordulat he-
lye. Mi sem jobb bizonyíték rá, hogy a Monarchia és az orosz diplomácia egymással
versengve magának vindikálja az ötletet és a formális döntést, amely Romániának
ítélt, de eleve semmire sem kötelezett. Ghyka megfogalmazásában, aki a román kor-
mány képviselőjében utazott Szentpétervárra:

*„Mindenki számára egyértelmű kell legyen a követek leendő döntése, amit
Románia elismeréssel nyugtázna, ha valóban a javára szólna, semmire sem
kötelez, ha viszont ellenünkre szólna, nem állíthatja meg közvetlen akciót,
mindegy, hogy annak mi lenne a következménye.”* (GHYKA: 157.)

A paradoxon az, hogy az ítélet látszatra kedvező volt, ám elfogadhatatlan, ergo
a „közvetlen akció” lett a *rendezés* egyetlen lehetősége.

²³ 1913. január 30-án a balkániak felmondták a fegyverszünetet, és öt helyen folytatták az abbaha-
gyott hadműveleteket: Janina és Szkutari körül, albán területen, Drinápolynál és Bular térségében
(Gallipoli).

²⁴ A konferencia résztvevői május 9-én írják alá azt a határozatról szóló jegyzőkönyvet, amelyben
Romániának ítélik Szilisztra várost és erődrendszerét. A román parlament május 28-án szavazott
az elfogadásáról 77 igen és 9 ellen-szavazattal.

²⁵ 1913. június 8-án.

A román méltatlankodásra Berchtold gróf, a Monarchia külügyminisztere május 22-én keltezett táviratában arra utasítja bukaresti követét, hogy kérjen kihallgatást a királytól, és „*tisztelettel, de komolyan és határozottan adja elő a levelében felsorolt érveit és utasításait*”, (*Außenpolitik* Bd. VI. doc. nr. 7103, 488–490.) amely több figyelmeztető fordulatot is tartalmaz arra az esetre, ha Románia nem fogadná el a bolgárokkal való kiegyezés érveit. Fürstenberg herceg 24-én délelőtt Maiorescu miniszterelnöknek mutatta meg a levelet, aki elég egyértelműen kioktatta, hogy a szentpétervári protokollumban Romániának ítélt Szilisztra „nem a bolgárok ajándéka”, amit a levél megfogalmazása szerint ellentételezni kellene nekik, hanem egy európai konferencia döntése. A bolgárok Szentpéterváron visszautasították a határkiigazítást, ami a konferencia valós tétje volt. A Ballhausplatz pedig ne ötleteljen arról, hogy Romániának mi a jó, és mi nem. (MAIORESCU 111.) A királyi kihallgatásról Fürstenberg május 25-én számol be. (*Außenpolitik* Bd. VI. doc. nr. 7153, 521–522.) A király válaszában bevezető mondatában világosan megfogalmazza álláspontját Berchtold felvetésére: „*A bécsiek vegyék azt figyelembe, hogy Románia nem tudja elfogadni Bulgária határtalan területi terjeszkedését, ez folyamatos fenyegetést (veszélyt) jelentene Románia számára.*”

Három nappal később Fürstenberg egy hosszabb jelentésben tér vissza az alapvető kérdésre: hova állna Románia egy bolgár–szerb fegyveres konfliktus esetében? Saját fordításomban idézem teljes terjedelmében, mert viszonylag pontosan behatárolja a további történések hátterét:

„Úgy tűnik, hogy I. Carol király nem találja a helyét az osztrák–magyar politikában. Úgy gondolja, hogy csupán azért, mert több évtized óta követi a hármasszövetség politikáját – amit nem kevés belső bonyodalom árán és a Nagy-Románia megvalósítását követő román irredentizmus módszeres elfojtásával tudott fenntartani –, jogot nyert arra, hogy Ausztria–Magyarország vegye tekintetbe elsősorban, és mindenkor az ő személyes, illetve dinasztija és népe érdekeit. I. Carol király mélységes bizalmatlansága Bulgária iránt – az a félelem, hogy ezt a második délkelet-európai hatalmi tényezőt, amelynek lehetséges konszolidációja a királyban és a románokban félelmet keltett, Monarchiánk többre értékeli, mint Romániát – arra készítette az uralkodót, hogy gyanakvással fogadja a bécsi kabinet Bulgáriával kapcsolatos minden kezdeményezését, beleértve a megtörténtek támogatását is a válságokán létrejött hatalmi csoportosulásban. Nehéz lehetett Őfelségének elviselni, hogy Excellenciád sinai látogatásán, a Conrad von Hötzendorf báró

által 1912 novemberében átadott császári üzenet dacára nyilvánvalóvá vált, hogy Bécs erőfeszítéseket tett Bulgária támogatására abban a konfliktusban, amely Románia, királya és népe méltósága a tét. I. Carol király személye méltatlan lebecsülését véli Monarchiánk legjelentéktelenebb ingadozásában is Románia és Bulgária között. A király úgy véli, hogy elvárhatja Ausztria–Magyarországtól, hogy az a meglévő kapcsolatok szelleméhez híven, amelyeket ő az elmúlt télen ismételten megerősített (igaz, nem kevés töprengés után), környezete befolyásos tényezőinek tanácsai ellenére feltételek és fenntartások nélkül Románia pártján legyen. Ezek azok a lélektani okok, amelyek arra készíthették I. Carol királyt, hogy nem fogadta el utolsó fogadásom alkalmával érveimet álláspontja egyértelműsítésére Bulgáriával szemben. Őfelsége a király számára Bulgária mindig fekete bárány volt, és az iránti félelme, hogy az majd konszolidálódik és mérhetetlenül kiterjeszkedik, egyik napról a másikra beigazolódott. Most azzal jön Ausztria–Magyarország, a hű barát, akire úgy gondolta, hogy teljes bizalommal számíthat, hogy nyújtson kezet, kössön szerződést a balkáni hegemoniáért vívott közdelemben félelmetes riválisával, aki a válság egész ideje alatt könnyörtelen, intoleráns és gögös ellenségnek bizonyul, és egyetlen megkövető gesztust (amende honorable) sem tett. Lehetetlen feladat elhíttetni az uralkodóval, hogy nem Monarchiánk önzése (egoizmusa) vezényeli ezt a magatartást. Joggal kérdezheti meg I. Carol király, hogy Ausztria–Magyarország miért kéri szövetségesétől, hogy mondjon le valós és morális érdekeiről, amikor egyszerűbb lenne rákényszeríteni egy még az ellenséges csoportosuláshoz tartozó államnak, amelyről különben bebizonyosodott, hogy nem lehet rá építeni azokat a korlátozott áldozatokat, amelyek lehetőséget adnának Romániának, hogy fenntartások nélkül vegyen részt Monarchiánk balkáni politikájában.

Az előbbiekből következik, hogy ennek a mi politikai taktikánknak a folytatása Románia iránt, elvonatkoztatva lényegtelenebb tényezőktől, olyan mély elégedetlenséget szülne Ausztria–Magyarország iránt, hogy súlyos mulasztással vádolhatnának, ha erre a nyilvánvaló veszélyre nem figyelmeztetnék.

Mindezek ellenére a király itt az egyetlen és igaz támasza a hármasszövetség politikájának, akit jótámaszt sem befolyásol a belpolitikai agitáció, semmilyen külső csábításnak nem enged, megrendíthetetlen és elkötelezett híve császári

uralkodónknak. A legkomolyabban figyelmeztetnem kell viszont arra, hogy ha a király érzelmeit – aki hajlott kora okán már nem annyira kitartó – továbbra is próbára tesszük, akkor könnyen megtörténhet, hogy mai ellenfeleink felé fordul, és úgy Románia olyan úton indul el, amely kapcsolataink újragondolásához vezetnek. Ennek következménye az lesz, hogy Románia újrafogalmazza külpolitikáját, s az óhatatlanul a magyarországi román irredentizmus nem várt kiéleződéséhez vezet. Rendkívül feszült az a kötelék, amely Monarchiánkat Romániához kapcsolja, és nagyon nehéz lesz majd újrakötni, ha elszakadna! Magától értetődő, hogy a számomra minden alkalommal, kegyes bizalommal előlegezett őszinteséggel vitába szálltam ez alkalommal is Őfelsége a királlyal. Miután meggyőződtem arról, hogy sikertelen minden próbálkozásom elfogadtatni, hogy Silistra odaitélése talán elégséges előfeltétel lenne egy semlegességi megállapodásnak (Bulgáriával), megkíséreltem legalább egy Szerbiával megkötendő egyezség veszélyeiről meggyőzni. Ismételten felsoroltam azokat az érveket, amelyek az eddigi politikai logika szerint arra kényszerítenék Romániát, hogy Bulgária felé közeledjék. Minden erőfeszitésem sikertelen volt, mert az uralkodó szilárdan kitart az alábbi elvei mellett:

- 1) Bulgária Románia történelmi ellensége, olyan ellenfél, amelynek a gyarapodása veszélyeket rejt.
- 2) Ez okból Bulgáriának magának kell jóindulatú baráti szándékát egyértelműsíteni, mielőtt Románia bármiképpen elkötelezné magát iránta.
- 3) Szerbiát, amellyel Romániának soha nem voltak vitás kérdései, oly mértékben meg kell erősíteni, hogy ellensúlya legyen Bulgáriának a Balkánon.
- 4) Egy esetleges román–szerb együttműködés csak alkalmoszerű lenne egy bizonyos időre, és nem befolyásolná a román külpolitika irányultságát. Ebből arra következtettem, hogy ha nem jönne létre megállapodás Bulgáriával, akkor Őfelsége szándéka, bekapcsolódva egy bolgár–szerb konfliktusba, elfoglalni azt a területet, amit célszerűnek tart Románia számára. (Június 5-én Carol király jóváhagyta a délelőtti kihallgatáson azt a külképviselteknek címzett köriratot, amelyben Maiorescu miniszterelnök és külügyminiszter arról tájékoztatja követeit, hogy egy balkáni konfliktus kirobbanása esetében

„Románia cselekvésre kényszerül”. *Maiorescu: 118.*) Tekintettel arra, hogy egy következő háborúban Bulgária amúgy is területeket veszítene, bölcsebb dolog lenne saját kezdeményezésre, tárgyalások útján lemondani területekről, és így alaposan csökkenthetné veszteségeit, és ráadásul megnyerné Románia barátságát.” (Außenpolitik Bd. VI. doc. No. 7189, 540–543.)

A „TESTVÉRHÁBORÚ”

Korán kiderült, hogy a békeszerződés aláírását követően a nagyhatalmi diplomácia nem tudja meggátolni a balkáni testvérháborút. Senki nem figyelt már oda a figyelemzető tanácsokra, bárhonnak is jöttek azok. Az orosz cár tárgyalásokra hívó levelére²⁶ Szófiából és Belgrádból nem érkezett egyértelmű válasz Szentpétervárra, a Monarchia pedig egyenesen felháborodott azon, hogy az orosz diplomácia előzetes egyeztetés nélkül atyáskodna a Balkánon.²⁷ Van még egy remény: *Maiorescu* román miniszterelnök június 12-én jegyzi a naplójába:

„Reggel fél 10-től du. fél 1-ig, és délután 4-től fél 6-ig a minisztériumban vagyok, *Waldthausen*, *Blondel* és *Sebeko* érkezik. Románia felértékelődött a balkáni válság alatt tanúsított magatartásával, az idegen követek tőlünk várják, hogy segítsünk be a balkáni szövetségesek közötti háború megakadályozásába.” (*MAIORESCU 120.*)

Fürstenberg jelentésében egyértelmű, hogy Románia saját érdekeit követve azonnal felvonul a bolgárok ellen, ha háborúba fut a bolgár–szerb feszültség. (*MARGHILOMAN 155.*)²⁸ A király június elején fontolóra veszi 3 hadosztály tartalékosainak a behívását. A cári követ azonnal rá is kérdez. Azt a választ kapja, hogy „*békemegtartó fenyegetésnek szánják*”. Két héttel később a cári követ egy fontos hírrel érkezik a bukaresti külügyi hivatalba: Oroszország úgy véli, hogy a bolgárok megállíthatatlanok, meg fogják támadni a szerb és görög vonalakat.

²⁶ *Archive diplomatique* 53. année, No. 7-8. Juliet – Aout 1913. 45–46..

²⁷ A bécsi német követ egy héttel korábban jelentette ki Berlinbe – *Berchtold* gróf kijelentését idéve –, hogy a *Ballhausplatzon* soha sem tudnák elfogadni Oroszország gyámkodását a Balkánon..

²⁸ V. ö. *Waldthausen* bukaresti német követ távirata 1913. június 6-ára keltezve a külügynek és június 10-i levelét *Bethmann Hollweg* kancellárnak. 13368. sz. /14. és 13393. sz. /37. *GPEK Bd. 35.*

„Sebeko azt tanácsolja nekem, hogy azonnal üzenjek Danevnek Szófiába, hogy abban az esetben, ha támadnak, a román haderő átkel a Dunán, elfoglalja a Tutrakán–Ekrene-vonalat, és anektálja a területet. Sebeko magánvéleménye, hogy egy ilyen fenyegetés talán még megállíthatja a bolgárok megfontolatlan háborúját, meg egyértelműsítene azt is, hogy Románia ma a Balkánon a legfontosabb szereplő. Tehát előbb Ausztria, most meg Oroszország is hozzájárul ahhoz, hogy elfoglaljuk stratégiai határvonalunkat. Micsoda változás a 6 hónappal korábbi helyzethez képest!” – jegyzi naplójába Maiorescu.²⁹

A történeti irodalom betájolása szerinti *második* balkáni háború eseménytörténete nem tárgya írásomnak. Röviden mégis: a bolgárok június 29-én éjszaka a Trákiából átcsoportosított hadosztályok útegeivel váratlanul tüzet szórtak a demarkációs vonalra, annak ellenére, hogy a magas diplomácia kivonult a háttérből, és magára hagyta őket. Neljudov bukaresti orosz követ június 27-én már azt táviratozta Pétervárra, hogy: *„Közöltem Danevvel, mennyire fájjaljuk Bulgária tragédiáját, de egy újjunkat sem mozdítjuk azért, hogy Romániát visszatartsuk.”* A szófiai német követség köreiből is azt tanácsolták, hogy *„szabad keze lenne, ha kiegyezne Romániával”*. (DABIJA 205.) A szófiai román követ július 10-én átadja a bolgár kormánynak kormánya táviratát, amelyben tájékoztatja a bolgárokat, hogy a román csapatok másnap átkelnek a Dunán. A török nagyvezír is bekopog Bukarestben, és fegyverszövetséget ajánl. Elegánsan visszautasítják. A bolgár hadsereg pár nap alatt összeomlik. A román lovashadosztály a király parancsára Szófia előtt 15 km-re megáll. A szerbek átkeltek a vitatott határon, a Vardar-folyón, a görögök Szeresz és Kavala felé menetelnek. Ferenc József császár és apostoli királyunk azt tanácsolja Ferdinánd bolgár cárnak, hogy teljesítse a román kéréseket. A távirat másolatát Fürstenberg adja oda a román kormányfőnek július 18-án koradélután. Ferdinánd egy szót sem ír erről Carol királynak címzett levelében, hanem arra kéri, hogy sürgetően kérje a „többiektől” valamiféle békeegyeztetés megkezdését. 21-én Hoyos gróf Berchtold üzenetével titokban, gépkocsin Bukarestbe érkezik Predeálon át, és kihallgatásra vár Fürstenberg rezidenciáján. Berchtold „a konfliktus európai megoldását kéri”, ha netán a román szövetséges döntő pozícióba kerülne egy elkerülhetetlen békekonferencián. Von Fürstenberg egy héttel később átadja Maiorescu román miniszterelnöknek a Monarchia jegyzékét a szerb, görög és bolgár újraosztás „elképzeléseiről”. A román álláspont: *„Ha Európa tehetetlenül tudomásul veszi, hogy a törökök visszafoglalták Drinápolyt, akkor nincs erkölcsi alapja ahhoz, hogy ötletei*

²⁹ Uo. 125.

legyenek (befolyásolja) a bukaresti békekonferencia egyeztetéseiben.” (MAIORESCU 146.) 22-én délután Fasciotti, Jackson amerikai, Barclay, Vredenburg és Waldthausen követ tájékozik a román külügyminisztériumban, később ismét Fasciotti érkezik a bolgárok képviselőjében Ferdinánd bolgár cár táviratával: „Bulgária helyzete azt kívánja, hogy a békét legkésőbb holnap reggel írják alá.” Arra kéri a román királyt, hogy interveniáljon ezért Belgrádban és Athénban. (MAIORESCU 143.)

A BUKARESTI KONFERENCIA

Július 24-én a „hadviselő felek” delegátusai útra keltek Bukarest felé a számunkra „megalázónak” mondott békekonferenciára, amely július 30-án, délután 4-kor ül össze, és a technikai bevezető után elfogadja a katonai delegációk javaslatát ötnapos fegyverszünetre. Közvetlen egyezkedések után készült el több melléklettel az a tízcikkelyes szerződés, amelyben a keresztény balkáni államok megállapodtak a Balkán átszabásában. Törökországot nem hívták meg a bukaresti egyeztetésre (jelentkezését Maiorescu elegánsan elhárította) azon egyszerű oknál fogva, hogy részvétele esélyt adott volna a török diplomáciának a londoni békekonferencián a nagyhatalmak asszisztenciájával már elfogadott békemegállapodásban leszögezett területvesztései újratárgyalására, ami kitárta volna az ajtót a nagyok közvetlen beavatkozására, különösképpen a határok kitűzésében.

Nem volt egyszerű, mert a konferencia elnökévé választott Maiorescu dolgozószobájában – akár a kormányépületben, akár a külügyben tartózkodott – egymásnak adták a kilincset a „nagyok” követői a legújabb ötletekkel, hírekkel és álhírekkel. Sebeko, aki némelykor a francia Blondellel érkezett, a román–bolgár megállapodás után azzal állított be, hogy a bolgárok azt suttojják, hogy most, hogy a románokkal megállapodtak, folytatnák a háborút a görögökkel és a szerbekkel. Az angol Barclay egy jegyzék hevenyészett fordításával állított be augusztus 3-án, amelyben az állt, hogy „Anglia fenntartja magának a jogot, hogy megvizsgálja a konferencia határozatait, s kiváltképp azt, amely Kavala hovatartozásáról ítélt”. Take Ionescu hozza másnap azt a hírt, hogy a német trónörökös Martha Bibescunak írt levelében „arra biztat bennünket, hogy a bolgároktól vegyünk el annyit, amennyit csak tudunk, és ne törődjünk azzal, hogy a nagyhatalmak erről mit mondanak”.³⁰ Sebeko és Waldthausen

³⁰ A levélről (táviratról?) Alexandru Marghiloman is tud, július 23.– augusztus 5-én írja be naplójába: „Maiorescunál: Ausztria megváltoztatta magatartását Szerbiával szemben, nem ő vezet minket, hanem követ bennünket. (Delavrancea is jelen volt.) – A német trónörökös nyílt táviratot

közösen interveniál Kavala dolgában, amelyet a németek a görögöknek szánának, de úgy, hogy ne bosszantsák vele a Monarchiát, aki a bolgároknak szeretné leosztani. Fasciotti olasz követ előlegezi kormányának azt a döntését, hogy nem kívánják a békeszerződés revízióját, csak akkor, ha minden nagyhatalom ezt akarja. Aznap déltájban Barclay is ez értelemben korigálta korábbi hírét. Fürstenberg külön jár, ő „jó hírekkel” szeretné vigasztalni Bécset, ahol nem tudnak elfogadni semmilyen rendezési tervet, amit nem a Ballhausplatzon találtak ki.

Augusztus 8-án reggel 9-kor Barclay már azzal állít be Maiorescu lakására, hogy kormánya gratulál a konferencia sikeréhez. Utána sorban érkezik Waldthausen II. Vilmos német császár levelével és Sebeko. A cár külön levélben gratulált a román diplomáciai sikernek. Blondel az aláírás napján³¹ hozza Maiorescu lakására kormánya egyértelmű gratulációit. A jelenet tanúja Venizelosz görög miniszterelnök, aki viszont gyönyörű feleségét mutatja be a román kormányfőnek. Fasciotti az olasz kormány elismerő és gratuláló levelét mutatja be egy nappal később.

Ausztria–Magyarország levélben lebegteti a revíziót. (LICHNOWSKY 19.) Az orosz külügyér is társult a készülő indítványhoz, de mint a cár leveléből kiderült, Szazonov pillanatnyi megingása volt a „visszacsatlakozás”. A román udvarban – enyhén szólva – nehezményezték a Monarchia gratulációinak az elmaradását.

A Monarchia bukaresti meghatalmazott követe augusztus 11-én rejtjelezett táviratban (*Außenpolitik* VII. 8328. szám, 104.) arról tájékoztatja Berchtold grófot, hogy aznapi kihallgatásán a király megjegyezte, hogy minden uralkodótól kapott már gratuláló leveleket a békekonferencia sikeres befejezéséért. A cár levelét meg is mutatta. *„Őfelsége világosan tudtomra adta, hogy nagyon örvendene császáruk hasonlóan elismerő levelének, ami alkalmat jelentene számára bejelenteni a román közvéleménynek, hogy császáruk és vele együtt a Monarchia részt vesz Románia sikerében.”* Fürstenberg kommentárja a távirat végén: *„Úgy vélem, hogy egy üdvözlő távirat elmaradása sajnálatos lenne, és alkalom itt mindenféle kommentárra.”* (Ferenc József személyes üdvözlő távirata nemsokára megérkezett, a román újságok az első oldalon közölték a király válaszával együtt. – Bacalbaşa IV. 125.) Amikor a jól végzett munka tudatában már mindenki vakációra készül, akkor (augusztus 15-én) fut be Szefa bej gratulálni. Törökország egymaga rendezte a maga területi kiigazításait, és ezt később Európa tudomásul vette.

küldött Martha Bibescunak: *»Faites à votre guise et fichez-vous des grand puissance!«* A király is tud az üzenetről.” Azaz: Cselekedjenek kedvük szerint, és ne törődjenek a nagyhatalmakkal!

³¹ Augusztus 10-én, délután 4-kor, a hálaadó Te Deum után.

A bukaresti konferenciával, amely öt szuverén állam közös akaratát könyvelte el a békeszerződéssel, sajnos nem zárult le az a sodró folyamat, amely a Balkánon és a Balkán fölött sokáig még nyílt konfliktus marad. Amit presztízsből nagyon akartunk: a szerződés revízióját; (V. ö. DEMETER 2007. 75–94.) partnerek nélkül nem sikerült nekünk a nyílt színen kieszközölni. A román király viszont már döntései előtt egészen biztos volt benne, hogy sem Németország, sem Franciaország nem járul hozzá a „hagyományos” felülvizsgálathoz, s ebben a meggyőződésében az sem tudta elbizonytalanítani, hogy Berchtold két táviratára hivatkozva a Monarchia követe tisztelettel, de burkolt fenyegetésként azzal érvelt, hogy a bolgárok szövetségi ajánlatot tettek a Monarchiának, és külön a hármasszövetségnek. (*Außenpolitik* VII. 8328. szám, 104.)

EPILÓGUS

Augusztus 26-i kihallgatásán (in ein längerer Gespräch) Carol király megemlíti Waldburg gróf, bukaresti német császári ügyvivőnek osztrák kollégája tolokodását. Waldburg Bethmann Hollweg Reichskanzlernek küldött másnapi táviratában ezt meg is említi. (GPEK Bd. 39. 439–440.) Ugyanarra a napra datált levelében a részletekről is beszámol. A király Románia kapcsolatait Ausztria–Magyarországgal rossznak (schlecht) ítéli meg. Nehezményezi azt is, hogy Magyarországon az utóbbi időben (in der letzten Zeit) újra barátságatlan megnyilvánulásokról hallani az ottani románokkal (unfreundliche Akte den dortigen Rumänen) szemben, és hivatkozik egy román pedagógus-rendezvény betiltására. Lényeges viszont az, hogy „*Öfelsége egy bukaresti turfon igen nyomatékosan kijelentette Fürstenberg hercegnek, hogy egy nagy Bulgáriát nem tűr el (nicht dulden), és Szerbiára tesz Bulgária ellenében. A felháborodott követ azonnal Bécsbe küldte Haymerle báró követségi tanácsost a hírrel. Bécsben világossá tették, hogy Ausztria–Magyarország számára elfogadhatatlan egy Nagy-Szerbia, ezért muszáj (müsse) Bulgáriát támogatni (mit Bulgarien gehen).*”

A kancellár a levelet bemutatta II. Vilmos császárnak, aki néhány helyen megjegyzést írt rá. A „*nicht dulden*”-hez odaírta, hogy „*Ganz natürlich*”, a „*müssen*”-hez két felkiáltójelet tett, a „*mit Bulgarien gehen*” mellé pedig: „*dann werden die beiden sobald nicht zusammenkommen! Ich gehe mit Rumänien*”, vagyis: „*Akkor majd nem leszünk együtt, én Romániával megyek.*” (GPEK Bd. 39. 440-441.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Außenpolitik. Oesterreich-Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegeausbruch 1914.* Wien 1930. Bd. VI.
- CONSTANTIN BACALBAŞA (1936): *Bucureştii de altădată 1901–1910.* Vol. III. Ediția II. Bucureşti.
- BALANYI GYÖRGY (1920): *A Balkán-probléma fejlődése a párizsi kongresszustól a világháború kitöréséig, 1856–1914.* Budapest.
- BRĂTESCU, C. (1938): Dobrogea Regelui Carol I și colonizările dobrogene. In *Analele Dobrogei* XIX. vol. III.
- BRUNSWIK (1878) – *Le Traité de Berlin annoté et commenté* par Benoit Brunswik, Paris.
- CRISTESCU, SORIN (2007): *Carol și politica României (1878–1912).* Bucureşti.
- CONRAD, Feldmarschall (1921): *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918.* I–III. Wien – Berlin – Leipzig – München.
- DABIJA, G. A. (1936): *Amintirile unui ataşat militar român în Bulgaria 1910–1913.* Bucureşti.
- DEMETER GÁBOR (2007): Az 1913. augusztus 10-i bukaresti béke közvetlen hatásai a nagyhatalmi politikára és Bulgária külpolitikai orientációjára. A *KÚT* 1–2. sz. 75-94.
- DORNFELDT, MATTHIAS – SEEWALD, ENRICO (2009): Die deutschen diplomatischen Vertretungen in Albanien von 1913 bis 1944. *Zeitschrift für Balkanologie (ZfB)* Bd. 45. Nr. 1.
- FISCHER FERENC (1999): *A német-angol geopolitikai metszéspon: Bréma–Berlin–Blzác–Bagdad–Basra kontra Kairó–Kuvait–Karachi (1898-1918).* Kutatási Füzetek 6. Pécs.
- FOX, FRANK (1915): *The Balkan Peninsula.* London.
- GAROESCU, GEORGE G. (1935): *Războaiele Balcanice, 1912–1913 și campania română din Bulgaria.* Ediția II-a.
- GHYKA, DIMITRIE (2004): *Memorii (1894–1940).* Iaşi.
- GUÉCHOFF (1915): *L’Alliance Balkanique.* Paris.
- GPEK – *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914.* BD. 35–39. Berlin 1926.
- HALL, RICHARD C. (2000): *The Balkan Wars 1912–1913 Prelude to the First World War.* London and New York.

- HAMZA GÁBOR (2001): A macedón kérdés az európai politikában. 1. rész . *Magyar Szemle Új* folyam X. évf. 9-10. sz. 202–210. 2. rész: *Magyar Szemle Új* folyam X. évf. 11–12. sz. 192–205.
- IONESCU, TAKE (1923): *Amîntiri*. București.
- IORDACHE, ANASTASIE (1998): *Criza politică din România și războaiele Balcanice 1911–1913*. Paideia.
- JELAVICH, BARBARA (1983): *History of the Balkans: Twentieth Century*. Cambridge.
- KIDERLEN-WÄCHTER (1924): *Kiderlen-Wächter der Staatsmann und Mensch. Briefwechsel und Nachlas*. Berlin – Leipzig.
- KORFF, SERGEI ALEKSANDROVICH (1922): *Russia's foreign relations during the last half century*, New York.
- LICHNOWSKY (1918): *Die Denkschrift des Fürsten Lichnowsky. Der vollständige Wortlaut „Meine Londoner Mission 1912–14“*. Bern.
- LINDENBERG, Paul (1908): *König Karl von Rumänien*. Berlin.
- MAIORESCU TITU (1995): *România, războaiele Balcanice și Cadrilaterul*. București.
- MARGHILOMAN, ALEXANDRU (1927): *Note politice*. București.
- SCHEBEKO, N. (1936): *Souvenirs*. Essai historique sur les origines de la guerre de 1914. Paris.
- STOJANOV, PETAR (1978): Macedónia helye az osztrák–magyar, orosz és szerb kormány – a Balkán érdekszférákra való felosztásával és meghódításával kapcsolatos – terveiben 1876–1878 között. *Létünk* VIII. évf. 3. sz. 1–206. 161–167.
- Néhai Dr. THALLÓCZY LAJOS osztályfőnök hátrahagyott iratai sztenographalt részének átírása*. Országos Széchényi Könyvtár, Fol. Hung. 1677. Bosniaca
- ZBUCHEA, GHEORGH (1999): *O istorie a românilor din Peninsula Balcanică secolul XVIII–XX*. București.
- WERTHEIMER EDE (1910): *Gróf Andrassy Gyula élete és kora*. II. kötet. Budapest.